

УДК 811.111:81'23

СХЕМНІ ОБРАЗИ ЯК ПЕРЕДКОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ЕМПАТІЇ

Іванотчак Н. І.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

У статті з'ясовано роль схемних образів ШКАЛА, ШЛЯХ і ВВЕРХ-ВНИЗ у структуризації мовної репрезентації емпатії. Визначено концептуальну структуру ЕМПАТІЇ, співвіднесено зі схемним образом ШКАЛА. Виявлено особливості репрезентації процесу емпатії, що базується на схемному образі ШЛЯХ.

Ключові слова: емпатія, схемний образ, семантична структура, концептуальна структура, процес емпатії.

Иванотчак Н. И. Схемные образы как предконцептуальная основа эмпатии. В статье рассматривается роль схемных образов ШКАЛА, ПУТЬ и ВВЕРХ-ВНИЗ в структуризации языковой репрезентации эмпатии. Определена концептуальная структура ЭМПАТИИ, соотношенная со схемным образом ШКАЛА. Выявлены особенности репрезентации процесса эмпатии, который базируется на схемном образе ПУТЬ.

Ключевые слова: эмпатия, схемный образ, семантическая структура, концептуальная структура, процесс эмпатии.

Ivanotchak N. I. Image schemas as the preconceptual basis of empathy. The article focuses on the role of image schemas SCALE, PATH, and UP-DOWN as preconception basis for empathy categorization. The conceptual structure of empathy based on image schema SCALE is determined. The representation of empathy process structured by image schema PATH is analyzed.

Key words: empathy, image schema, semantic structure, conceptual structure, process of empathy.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Зацікавлення взаємозв'язком мови, пізнання та соціально-фізичного досвіду людини спрямовує наукові розвідки в парадигму когнітивної семантики. Когнітивна семантика досліджує взаємозв'язок між концептуальною системою й семантичною структурою, закодованою в мові; виявляє засоби репрезентації знання (концептуальна структура) та конструкцію значення (концептуалізація) [11,5]. Одним із постулатів когнітивної семантики вважають те, що семантична структура відображає концептуальну структуру, яка базується на втіленому пізнанні (embodied cognition). Утілене пізнання у свою чергу слугує відображенням у концептуальній системі чуттєво-моторного досвіду взаємодії людини зі світом. Його основу становлять схемні образи. Схемні образи віддзеркалюють передконцептуальний досвід людини, виступають базою для концептуальної системи [11, 9]. Тому **актуальним** є дослідження підґрунтя мовної репрезентації емпатії, яке становлять схемні образи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на те, що схемні образи дають змогу встановити закономірності в процесі смислоутворення та оптимізувати вивчення концептуалізації дійсності засобами мови [6, 101], вони перебувають у фокусі як загальнотеоретичних досліджень у галузі когнітивної лінгвістики [6;9; 11], так і досліджень концептів і їх дискурсивної реалізації [3]. Явище емпатії потрапило у фокус когнітивних досліджень художнього тексту [2], когнітивної метафори [17] і прагматики діалогічного

дискурсу [4]. Питання взаємозв'язку емпатії та інших когнітивних й емоційних станів, що пов'язуються з нею, таких як симпатія, розуміння, жаль, співчуття тощо, неодноразово ставало об'єктом дослідження неврологів, соціальних психологів і психотерапевтів [8; 10; 13; 14]. У лінгвістиці було здійснено аналіз сфер вербальної емпатії й емпатійних мовних актів у французькій мові та виділено співпереживання і співрадність як дві сфери емпатії [1], досліджено ілюктивні типи виявів емпатії у французькому діалогічному дискурсі, такі як розуміння, співчуття, симпатія, підбадьорення тощо[5]. Проте **актуальним** залишається вивчення підґрунтя образної концептуалізації емпатії та способів її реалізації в прозовому жанрі фентезі.

Метою статті є дослідження схемних образів як передконцептуальної основи емпатії.

Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**:

- охарактеризувати поняття схемного образу та його роль у концептуальній структурі;
- виявити схемні образи в основі репрезентації емпатії;
- визначити особливості репрезентації процесу та концептуальної структури емпатії.

Основними **методами** дослідження слугували компонентний аналіз, що дав змогу визначити елементи лексичних значень типів емпатії та виявити їх у тексті, і концептуальний аналіз – для виявлення схемних образів в основі мовної репрезентації емпатії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначає М. Джонсон, концепти визначаються та існують у рамках концептуальної системи, що базується на людському досвіді [15, XII]. В основі концептуальної структури міститься обмежена кіль-

кість схемних систем, кожна з яких характеризує певні аспекти ситуації: конфігураційна система, що структурує дійсність у термінах просторово-темпоральних відношень, перспективна система, яка відображає місце розташування, віддаленість і позицію спостерігача (мовця), атенційна система, що визначає основний фокус уваги мовця, і система силової взаємодії, яка характеризує фізичні, психологічні та соціальні чинники [20].

Схемний образ визначається як динамічна аналогова репрезентація просторових відношень і переміщення в просторі, структура, що впорядковує факти дійсності [12; 15, 75]. Схемні образи є фундаментальними передконцептуальними структурами, в яких людський досвід проявляється на когнітивному рівні, метафорично проектується та формує «мережу значень» (концептуальну систему) [15, XVI]. В. Еванс услід за Г. Лакофом і М. Джонсоном порівнює їх із концептуальними будівельними блоками для складніших абстрактних концептів і концептуальних доменів [11, 10]. Схемні образи характеризуються схематичністю. Вони становлять схематичні шаблони, такі як контейнер, шлях, зв'язок, сили, баланс тощо, що структурують різні концепти [9, 13]. До найважливіших схемних образів в основі концептуальної структури М. Джонсон зараховує такі: КОНТЕЙНЕР (CONTAINER), ШЛЯХ (PATH), ЦИКЛ (CYCLE), ЧАСТИНА-ЦІЛЕ (PART-WHOLE), ПОВНИЙ-ПОРОЖНИЙ (FULL-EMPTY), ПОВЕРХНЯ (SURFACE), БАЛАНС (BALANCE), ПРОТИДІЯ (COUNTERFORCE), ЗВ'ЯЗОК (LINK), БЛИЗЬКО-ДАЛЕКО (NEAR-FAR), КОНТАКТ (CONTACT), ШКАЛА (SCALE), ВЕРХ-НИЗ (UP-DOWN) тощо [15].

Деякі схемні образи взаємопов'язані. Це є насамперед наслідком того, що певні аспекти чуттєво-моторного досвіду людини також співвіднесені. Як

приклад М. Джонсон і З. Кьовечеш наводять одночасне збільшення кількості й рівня рідини в контейнері, що виражається в метафорі MORE IS UP [15, 122; 16,80]. Ця метафора структурується одразу двома схемними образами ШКАЛА (SCALE), що відображає відношення *більше-менше* (*more-less*) і ВЕРХ-НИЗ (UP-DOWN), тобто зміни в кількості пов'язуються зі змінами у вертикалі (*verticality*). ШКАЛА (SCALE) слугує важливим схемним образом, що проектує як кількісні, так і якісні аспекти нашого досвіду [15, 122]. Деякі дослідники [9, 15–17] визначають ШКАЛУ (SCALE) як схемний образ-домен (*image schematic domain*), що включає ШЛЯХ (PATH) і скалярні величини *більше, менше, рівність, збільшення, зменшення* тощо, тоді як М. Джонсон розмежує ці схемні образи. Класифікація схемних образів не є метою нашого дослідження, проте погоджуємось із думкою обох науковців, що «скалярність пронизує весь людський досвід, навіть там, де точне кількісне вимірювання неможливе» [9, 14; 15,23]. Схемний образ ШКАЛА (SCALE) структурує не лише кількість предметів, кількість речовини, ступінь сили, а й інтенсивність відчуттів і почуттів [9, 14]. Цікаво, що ще Е. Сепір відзначав універсальність цієї логіко-семантичної та когнітивної категорії впорядкування об'єктів і їхніх ознак відповідно до певної шкали, називаючи її «градування» (*grading*) і зазначаючи, що кожне слово, яке здатне отримати кількісне визначення, є потенційно градуйованим [18,94].

Емпатія визначається як розуміння відносин, почуттів, психічних станів іншої особи у формі співпереживання. Уважаємо, що емпатія в широкому сенсі охоплює весь спектр емоційних станів, фізіологічною основою яких є дія дзеркальних нейронів і які спрямовані на зближення та розуміння іншої людини, таких як жаль, співчуття, розуміння,

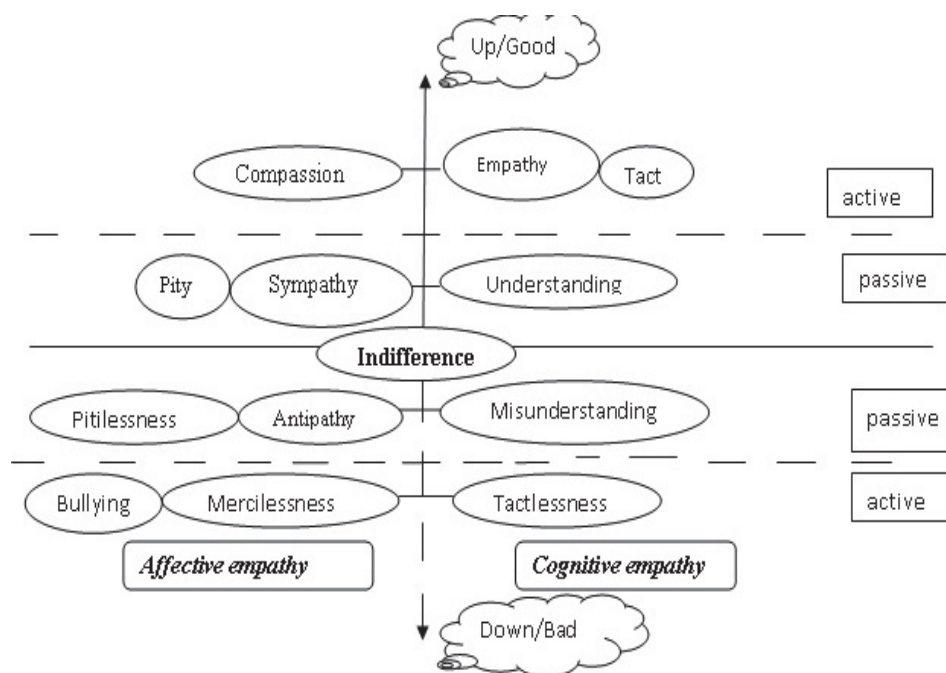

Рис. 1. Репрезентація схемного образу ШКАЛА

симпатія, такт, власне емпатія тощо. Емпатія виступає важливою соціальною компетентністю, складним і багатограним явищем, проте в основі її структуризації є саме схемні образи, зокрема ШКАЛА (SCALE).

Компонентний аналіз значень виявлених у тезаурусах [21] лексем на позначення емоційних і когнітивних станів, що пов'язуються з емпатією (симпатія, розуміння, співчуття тощо), та їх антонімів, а також визначення ваги й ієрархії сем у словниковому визначенні показали, що загальноприйнятий і підтверджений емпіричними дослідженнями [10; 14] умовний поділ емпатії на когнітивну та афективну відображається в мові. Аналіз засвідчує наявність сем, які виражають емоційність (*feeling, sympathy, sorrow*) і когніцію (*knowledge, ability, understanding*) у визначеннях станів емпатії, що дає змогу зарахувати їх до афективного чи когнітивного типу емпатії, відповідно.

Разом із тим ті стани емпатії, що належать до певного когнітивного чи афективного типу, не є рівнозначними за ступенем вираження емпатії. Поряд із когнітивними чи емотивними семами деякі з них містять діяльнісні сем (*doing, sharing, saying, showing*) і, відповідно, виражають вищий рівень когнітивної чи афективної емпатії.

Тому доцільним буде говорити про структуризацію емпатії як ШКАЛИ (SCALE), позитивний вектор якої осмислюється як ШЛЯХ (PATH) – рух УГОРУ (UP) від байдужості до емпатії та ВНИЗ (DOWN) до станів, що характеризуються низьким рівнем вираження когнітивної чи афективної емпатії (рис. 1). Чинником переходу на вищий чи нижчий рівень є дія.

За точку відліку шкали приймається нульовий ступінь вираження емпатії – байдужість (*indifference*), що містить сем *mediocrity, lack of interest, lack of concern, lack of sympathy*. Вона відображає середню параметричну норму, по обидва боки якої знаходяться протилежні полюси вираження ознаки. Дослідження вказують на низку станів, які пов'язують із низьким ступенем вираження когнітивної чи афективної емпатії (аутизм, булінг тощо) [13; 19]. Тому пунктирна лінія на рисунку 1 відображає похідний характер негативного полюсу, коли негативні емпатичні стани сприймаються як відсутність чи недостатнє вираження емпатії. Крайнім ступенем вираження негативного полюсу шкали є стани, що теж містять сем, які вказують на діяльність.

Зв'язок схемних образів ШКАЛА (SCALE) та ВЕРХ-НИЗ (UP-DOWN) полягає в тому, що вони не лише становлять структуру лексичної репрезентації емпатії, а й виражають аксіологічні компоненти її сприйняття, де *Up is Good, Down is Bad*.

Г. Баретт Леонард стверджує, що процес емпатії включає такі фази [7,1]: сприйняття й резонанс, виразна комунікація толерантного розуміння, фаза отриманої емпатії – усвідомлення того, що тебе розуміють.

Як свідчать емпіричні дослідження емпатії в різних галузях та аналіз її мовної репрезентації [7; 14], фази процесу емпатії є послідовними й взаємопов'язаними. Початковою фазою емпатії є сприйняття та резонанс. Тобто, когнітивний компонент є базовим: емоційне співпереживання неможливе без попереднього ког-

нітивного сприйняття. Дослідження емпатії в психології і психотерапії вказують на те, що здатність здійснити когнітивну оцінку стану іншої людини є ознакою психічного здоров'я, тоді як із такою нездатністю пов'язують аутизм [14].

Наступна фаза передбачає комунікацію розуміння та співпереживання, включає типи активної емпатії, лексеми яких містять сем, що вказують на діяльність. Графічно процес емпатії можна зобразити у вигляді такої моделі (схема 1):

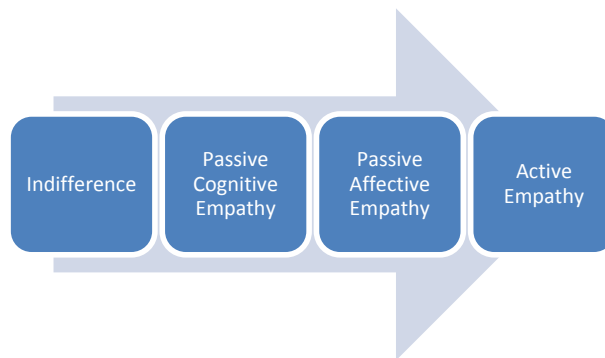

Схема 1. Модель процесу емпатії

Процес емпатії структується схемним образом ШЛЯХ, де байдужість (*indifference*) є початковою точкою, активні прояви емпатії (*compassion, tact, empathy*) є кінцевою точкою, а пасивні когнітивні й афективні типи є проміжними точками [15, 17].

Висновки та перспективи подальших досліджень. ШКАЛА (SCALE) та ВЕРХ-НИЗ (UP-DOWN) є важливими схемними образами, що проєктують як кількісні, так і якісні аспекти нашого досвіду. Ці образи взаємопов'язані і є наслідком того, що певні аспекти чуттєво-моторного досвіду людини також співвіднесені. Стани емпатії, що належать до певного когнітивного чи афективного типу, не рівнозначні за ступенем вираження емпатії. Деякі з них містять діяльнісні сем (*doing, sharing, saying, showing*) і, відповідно, виражають вищий рівень когнітивної чи афективної емпатії. В основі структуризації емпатії лежать схемні образи ШКАЛА (SCALE) та ВЕРХ-НИЗ (UP-DOWN). Позитивний вектор градаційної шкали осмислюється як рух угору від байдужості до емпатії. Чинником переходу на вищий рівень виступає дія. Образи ШКАЛА (SCALE) та ВЕРХ-НИЗ (UP-DOWN) не лише становлять структуру лексичної репрезентації емпатії, а й виражають аксіологічні компоненти її сприйняття, де *Up is Good, Down is Bad*. Процес емпатії структується схемним образом ШЛЯХ. Початковою фазою емпатії слугує сприйняття й резонанс. Тобто, когнітивний компонент виступає базовим: емоційне співпереживання неможливе без попереднього когнітивного сприйняття. Байдужість (*indifference*) слугує початковою точкою, активні прояви емпатії (*compassion, tact, empathy*) виступає кінцевою точкою, а пасивні когнітивні та афективні (*understanding, pity, sympathy*) типи є проміжними точками. Подальше дослідження має зосередитись на аналізі передконцептуальної основи метафоричної репрезентації емпатії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азнабаева Л. А. Междометия как средство выражения эмпатии (на материале французского языка) / Л. А. Азнабаева, А. А. Анищенко // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 2 «Языкознание». – 2015. – № 2. – С. 63–68.
2. Воробйова О. П. Ідея резонансу в лінгвістичних дослідженнях / О. П. Воробйова // Мова. Людина. Світ: До 70-річчя професора М. П. Кочергана : зб. наук. статей. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2006. – С. 72–85.
3. Гошилик Н. С. Схемні образи часу в сучасній англійській мові : [монографія] / Н. С. Гошилик. – Івано-Франківськ : НАІР, 2013. – 220 с.
4. Козяревич Л. В. Вербальні й невербальні засоби емпатизації діалогічного дискурсу (на матеріалі англійської прози ХХ століття): автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 / Л. В. Козяревич; Київський національний лінгвістичний ун-т. – К., 2006. – 19 с.
5. Кузнецова А. А. Иллокутивные типы вербального проявления эмпатии : автореф. дисс. ... канд. фил. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / А. А. Кузнецова. – Уфа, 2010. – 25 с.
6. Самигуллина А. С. Понятие «образ-схема» в современных исследованиях по когнитивной лингвистике / А. С. Самигуллина // Вестн. Челяб. гос. ун-та. Серия «Филология. Искусствоведение». – 2008. – № 20 (121). – Вып. 22. – С. 101–106.
7. Barrett-Lennard G. The Phases and Focus of Empathy / G. Barrett-Lennard // British Journal of Medical Psychology. – 1993. – Vol. 66. – № 1. – P. 3–14.
8. Batson C. D. These things called empathy: Eight related but distinct phenomena / C. D. Batson // The Social Neuroscience of Empathy, J. Decety and W. Ickes (Eds.). – Cambridge: MIT Press. – 2009. – P. 3–15.
9. Clausner T. Domains and image schemas / T. Clausner and W. Croft // Cognitive Linguistics. – 1999. – № 10-1. – P. 1–31.
10. The balance between feeling and knowing: affective and cognitive empathy are reflected in the brain's intrinsic functional dynamics / [C. Cox, L. Uddin, A. Di Martino, F. Castellanos, M. Milham, C. Kelly] // Social Cognitive Affective Neuroscience. – 2012. – Vol. 7 (6). – P. 727–737.
11. Evans V. The cognitive linguistics enterprise: an overview / V. Evans, B. Bergen, J. Zinken // The cognitive linguistics reader / ed. by V. Evans, B. Bergen, J. Zinken. – London: Equinox, 2007. – 975 p.
12. Gibbs R. W. The Cognitive psychological reality of image schemas and their transformations / R. W. Gibbs, H.-L. Colston // Cognitive linguistics: basic readings / ed. by D. Geeraerts. – Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 2006. – P. 239–268.
13. Goubert L. Perceiving Others in Pain: Experimental and Clinical Evidence on the Role of Empathy / L. Goubert, K. D. Craig, and A. Buysse // The Social Neuroscience of Empathy, J. Decety and W. Ickes (Eds.). – Cambridge: MIT Press, 2009. – P. 153–166.
14. Houston D. A. Empathy and the self: Cognitive of emotional influences on the evaluation of negative affect in others / D. A. Houston // Journal of Personality and Social Psychology. – 1990. – Vol. 59. – № 5. – P. 859–868.
15. Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason / M. Johnson. – Chicago: The University of Chicago Press, 1987. – 233 p.
16. Kövecses Z. Metaphor and Emotion / K. Zoltan [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.dur.ac.uk/resources/mlac/research/metaphors_as_models/Kovecses2.pdf.
17. Lakoff G. Metaphors of Terror / G. Lakoff. – 2001. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cse.buffalo.edu/~rapaport/575/F01/lakoff.on.terrorism.html>.
18. Sapir E. Grading, a study in semantics / E. Sapir // Philosophy of Science. – 1944. – Vol. 11. – No. 2. – P. 93–116. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: bv.u-bordeaux3.fr/pub/docs/group-degre/Sapir.pdf.
19. Stavrinides P. Bullying and Empathy: A Short-Term Longitudinal Investigation. / P. Stavrinides, S. Georgiou, V. Theofanous // Educational Psychology. – 2010. – Vol. 30 (7). – P. 793–802.
20. Talmy L. How Language Structures Space / L. Talmy // The cognitive linguistics reader / ed. by V. Evans, B. Bergen, J. Zinken. – London: Equinox, 2007. – 975 p.
21. Cambridge Advanced Learner's Dictionary and Thesaurus [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dictionary.cambridge.org>.